

ljudi uticali su pogranični činovnici nekoliko nemačkih ratnih saveznika (Italija, NDH, Rumunija, Bugarska), zatim predstavnici nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, Ministarstva unutrašnjih poslova i ispostave Vrhovne komande nemačke vojske. Komunikacija je vođena između najviših predstavnika različitih segmenata nemačke okupacione uprave u Srbiji, ali takođe i po dubini. Odnosno, pomenuti izaslanici okupacione uprave komunicirali su i sa centralama svojih ustanova u Berlinu, od kojih su tražili dalja uputstva ili razjašnjenje određenih nejasnoća.

Tekst je baziran na veoma kvalitetnom utemeljenju. Odnosno, literatura je referentna, bogata i relevantna, a korišćeni izvori spadaju u izvore prvog reda. Osim toga, autor je tekst upotrebio i upotrebom savremenih informacionih tehnologija, koje omogućuju korišćenje istorijskih izvora pohranjenih u inostranstvu, što je značajno doprinelo osvetljavanju sudbine ovih porodica u koncentracionim logorima nacističke Nemačke.

Koristeći ovakav pristup, profesor Milan Ristović je stručnoj, ali i opštoj javnosti ponudio vredan doprinos po više osnova. U prvom redu ovaj tekst predstavlja vredan prilog opštem poznavanju Porajmosa (genocid nad Romima u Drugom svetskom ratu). Prikaz anticiganizma kroz istoriju nemačke i evropske društvene stvarnosti, zatim antiromska legislativa u evropskim državama međuratnog perioda i povrh svega rasni zakoni nacističke nemačke i genocidna praksa prema Romima, daju kvalitetan uvid u linearnost razvoja antiromskog segmenta nacističke ideologije. Osim toga, predstava sudbine umetničke trupe Karla Bluma daje i jedinstven pogled na individualnu sudbinu jedne zajednice nemačkih romskih umetnika.

U drugom redu ovo istraživanje daje mogućnost da se uoči unutrašnje funkcionisanje birokratske organizacije nacističke Nemačke. Njihova razvijena, i na mahove troma komunikacija sa drugim predstavnicima vlasti na lokalnom prostoru, ali i centralama sopstvenih institucija u Berlinu, stvaraju vrlo jasan uvid u zaista složenu i komplikovanu birokratsku organizaciju, koja je pratila samo izvršenje „Konačnog rešenja“. Osim toga, kao što i sam autor naglašava posmatranje cele „Balkanske drame“ ove grupe ljudi pokazuje koliko su nemačka putna dokumenta delovala ubedljivo na državne organe nemačkih saveznika. Dakle, bez obzira na neurednost i neispravnost putnih isprava, grupa romskih umetnika je mese-

cima putovala po Balkanu, što ipak rečito govori o neravnopravnom odnosu između Trećeg rajha i njegovih sužanja.

Takođe, neophodno je naglasiti da je pomenuti tekst oplemenjen nizom fotografija izvršenja antiromskih mera, ali i uslova u kojima su Romi živeli. Autor je priložio i šemu rasističkog objašnjenja porodičnog stabla Roma, fotografije kartona popunjenih nakon prijema u logore, zatim skeniran protokol antiromske legislative, kao i arhitektonski prikaz dela Aušvica u kome je ovaj narod bio interniran.

Na samom kraju, možemo konstatovati da pomenuti tekst profesora Milana Ristovića predstavlja kvalitetan naučni doprinos. Dopadljiv stil pisanja, kao i zanimljiv koncept teksta, koji je nekonvencionalno strukturisan, sa jednim velikim i više malih ekskursa, samo dodaje na njegovoj vrednosti. Osim toga, pažljivo izabran predmet istraživanja daje mogućnost da istoriografi Drugog svetskog rata na prostoru okupirane Srbije izvuku nekoliko novih zaključaka, pre svega o okupacionom sistemu, ali takođe i da upoznaju jednu do sada potpuno nepoznatu ratnu epizodu.

Radosav Tucović

Драгомир Бонџић, ВИШЕ ОД ВЕКА: ЗАВОД ЗА ЗДРАВСТВЕНУ ЗАШТИТУ СТУДЕНАТА БЕОГРАД, Београд, Завод за здравствену заштиту студената, 2023, 365.

Proučavanje razvoja zdravstvene kulture jedno je od istraživački najzahtevnijih polja društvene istorije. Zbog rasutosti izvora, a sveprisutnosti teme, potrebne su godine i veliko iskustvo kako bi se na pravi način i celovito sagledalo samo jedno od polja društvene istorije, kao što je na primer briga o zdravlju studenata. Naučni savetnik Instituta za savremenu istoriju, dr Dragomir Bondžić, svestan toga, u analizu ove teme se upustio tek nakon dva decenije iscrpnog proučavanja istorije visokog školstva u Srbiji i Jugoslaviji. Dobro poznavanje političke i prosvetne istorije, omogućilo je autoru da temu smesti u odgovarajući kontekst i da prati efekat koji su ove oblasti ostavljale na pojavu i razvoj organizovane zdravstvene zaštite studenata.

Ideja za nastanak monografije o studentском zdravlju potekla je od Studentske poliklinike, kao zasebne zdravstvene ustanove osnovane 1948. Prema dosada postojećim podacima, prvi počeci organizovane zaštite studenata javili su se tokom školske 1922/23.

godine, te je publikacija u vreme objavljivanja trebalo da predstavlja krunu proslave stogodišnjice pružanja zdravstvene pomoći studentima. Međutim, studiozno istraživanje autora i korišćenje inovativnih metoda koje su nesvojstvene istoričarima, doveli su do novih saznanja. Jedno od najznačajnijih bilo je da je pružanje besplatne zaštite za studente u Beogradu počelo uporedo sa obnovom rada Beogradskog univerziteta 1919. godine, a ne četiri godine kasnije. Novo otkriće nije pokvarilo veliki jubilej, već je još više dalo na značaju misiji koju Studentska poliklinika uspešno sprovodi. Jedina promena koja je učinjena bila je delimična izmena u naslovu monografije, te je zbog toga ona ponela naziv *Više od veka – Zavod za zdravstvenu zaštitu studenata Beograd*.

Imajući u vidu kompetencije autora i cilj sa kojim je došlo do publikovanja monografije, može se primetiti njena dvostruka vrednost. S jedne strane, autor se potrudio da tokom istraživanja primeni sva metodološka načela istorijske nauke, a da sa druge strane, prilikom prezentovanja rezultata, ne izgubi iz vida cilj knjige i publiku kojoj je prevashodno namenjena. Kao rezultat toga došlo se do publikacije koja nije lišena objektivnosti, naučnog aparata i metoda, a koja je pisana zanimljivim i čitljivim stilom prijemčivim široj čitalačkoj publici. Namena je uticala i da osnovni tekst bude obogaćen ilustracijama, grafikonima, tabelama, spiskovima zaposlenih i zanimljivim umecima – antrfileima o najznačajnijim procesima, događajima i ličnostima koji su vezani za temu. Dakle, možemo reći da se radi o naučnoj monografiji čiji bogati prilozi i pitak ton izlaganja gotovo da oživljavaju svaku njenu stranicu.

Autor je odabrao hronološko tematski način izlaganja te je knjiga, pored obaveznih delova, podeljena u pet poglavlja. Poglavlje „Razvoj visokog školstva u Srbiji do 1918. godine“ preuzelo je ulogu uvoda. Tu je kolega Bondžić pokušao da na sažet i jasan način izloži istoriju razvoja visokog školstva u Srbiji od stvaranja Velike škole 1808. godine, preko Liceja, njegovog uzdizanja na nivo Velike škole 1863. pa do konačne transformacije u Beogradski univerzitet 1905. godine. Možda značajnije od hronologije razvoja jeste potpoglavlje posvećeno studentima i njihovom materijalnom i zdravstvenom stanju. Još u vreme Kneževine Srbije i osnivanja Liceja u Kragujevcu 1838. godine vlast je znala da mladi predstavljaju klicu napretka jednog naroda, te je pokušavala da se brine o njihovom školovanju, materijalnom i zdravstvenom stanju. Po pitanju poslednjeg,

kako je autor pokazao, nije se otišlo dalje od mogućnosti nabavke besplatnih lekova. Iako su postojale inicijative o stvaranju zdravstvenih fondova koji bi pokrivali lečenje siromašnih učenika i o osnivanju bolnice, zbog materijalnih poteškoća i manjka prostora, stipendije su ostale osnovno sredstvo državne pomoći. Doktor Dragomir Bondžić je na nekoliko stranica pokazao da su, pored države, i sami studenti ozbiljno shvatali svoje probleme i kroz „Fond za potpomaganje siromašnih velikoškolača“, osnovanog 1874. godine, pokazivali da postoji velika solidarnost i humanost među studentima.

Kako je autor s pravom primetio, predstavnici države i visokoškolske ustanove, kao i sami studenti, sve do Prvog svetskog rata su zdravstvene probleme posmatrali isključivo kao rezultat lošeg materijalnog stanja. Tako je svest o zdravlju kao samostalnom i važnom činiocu školovanja bila na niskom nivou, a o zdravstvenoj zaštiti studenata pre 1918. godine gotovo da se nije govorilo.

Period od 1919. do 1944. koji je obrađen u drugom poglavlju „Zdravstvena zaštita studenata Beogradskog univerziteta u Kraljevini SHS“ doneo je velike promene po pitanju brige o studentskom materijalnom i zdravstvenom stanju. Počeli su da se pojavljuju prvi oblici organizovane zdravstvene brige o studentima. Začetak zdravstvene zaštite studenata u Beogradu javio se postavljanjem doktora Milutina Kopše za prvog univerzitetskog lekara, u junu 1919. godine. Njemu autor s pravom daje posebno mesto. U početku kao honorarni, a od 1920. kao stalni doktor, on je brinuo gotovo o svim zdravstvenim pitanjima. Obavljao je sistematske preglede, izdavao uverenja, pregledao bolesne studente, vakcinisao, postavljao dijagnoze, predlagao lečenja i rektoratu dostavljao mišljenja na osnovu kojih je ovo telo izdvojalo određena sredstva za lečenje siromašnih studenata. Takođe, on se brinuo o higijenskim uslovima na Univerzitetu, davao instrukcije kako održavati higijenu prostora, ali i radio na podizanju zdravstvene svesti kod studenata.

Kako je broj pregleda sa svakom godinom sve više rastao, pojavila se potreba za još jednim lekarom. Univerzitet je pored Kopše 1923/1924. angažovao lekarku Nedu Jovanović, koja se brinula isključivo o zdravlju studentkinja. Prema arhivskim izveštajima koje je autor koristio, može se primetiti da su lekari bili i jedni od velikih pobornika osnivanja prvog studentskog doma. Oni su smatrali da osim smeštaja i ishrane on treba da sadrži i ambulancu.

tu koja bi vodila brigu o bolesnim studentima. Ipak, kada je izgrađen 1928. godine, studentski dom „Kralj Aleksandar I“ nije dobio ambulantu već samo svog lekara. Izgradnja prvog nameniskog doma u Beogradu značila je ozbiljan pomak u brizi za poboljšanje materijalnog i zdravstvenog stanja studenata. U potpoglavlju koje se bavi uticajem studentskog doma, autor je naročito podvukao ulogu domskog lekara Dragoljuba Sretenovića. Zahvaljujući njegovom radu stvoreni su kartoni za preko 400 studenata, na osnovu kojih se može steći uvid u njihovo zdravstveno stanje. S druge strane, Sretenovići izveštaji pružaju realnu sliku o životu, ishrani i higijeni u domu. Ključna faza u razvoju zdravstvene zaštite bila je donošenje Zakona 1930. godine, po kojem je država trebalo da se stara o zdravlju svih učenika, a njihovo lečenje finansira iz novoosnovanog Fonda za zdravstvenu zaštitu. Prema mišljenju autora, Fond je imao odlučujuću ulogu u formiranju prve studentske ambulante – Studentske poliklinike 1931. godine, čijim je radom rukovodila pomenuta Neda Jovanović sve do rata.

Autor primećuje da tridesete godine predstavljaju period ubrzanog razvoja zdravstvene zaštite studenata. To se naročito vidi na osnovu činjenice da su osim Studentske poliklinike koja je radila u iznajmljenim prostorijama I interne klinike, zdravstvene usluge studentima pružale i ambulanta u Zemunu, Studentski antituberkulozni dispanzer i Studentski kožno-venerični dispanzer u Klinici za kožno-venerične bolesti.

Širenje mreže zdravstvenih ustanova namenjenih studentima dovelo je i do značajnog skoka pregleda. Prema podacima koje je autor priložio u periodu od deset godina, broj izvršenih pregleda se popeo sa oko 2.500 na 15.000 u školskoj 1937/38. godini. Studenti su tokom međuratnog perioda procentualno najviše puta tražili zdravstvenu pomoć zbog bolesti zuba, uha, grla i nosa. Međutim, najopasnija bolest među studentima bila je tuberkuloza, zbog čega je ona dobila epitet „masovna studentska bolest“. Autor je uspeo da prikaže i način na koji su studenti doživljavali brigu pomenutih institucija o njihovom zdravlju. Njihovo nezadovoljstvo je najčešće bilo usmereno ka nepotrebnim administrativnim formalnostima, poteškoćama oko ostvarivanja svojih prava, dugog čekanja na pružanje pomoći i naročito prijema na kliničko lečenje. Dalja nastojanja da se studentski zdravstveni sistem popravi, a Poliklinika dobije sopstvenu

zgradu, prekinuo je Aprilski rat. Tokom perioda 1941–1944. godine lekari su nastavili da rade, ali pod izmenjenim uslovima.

Briga o zdravstvenom stanju studenta ušla je u novo doba stvaranjem Socijalističke Jugoslavije. Taj period autor je analizirao u poglavlju „Zdravstvena zaštita beogradskih studenata u Socijalističkoj Jugoslaviji 1945–1991“. Komunistička ideologija koja se zasnivala na idejama o socijalnoj pravdi i jednakosti, donela je korenite promene u sistemu zdravstvene zaštite studenata. Partija koja je kontrolisala sve grane društvene delatnosti, koja je zaposela i Univerzitet u Beogradu, ubrzo je počela da diktira i smer u kojem će se razvijati ono što je doktor Kopša započeo još 1919. godine. Već od 1946. godine krenulo se sa otvaranjem novih ambulanti i studentskih odmarališta na Zlatiboru i Avali. Povećanje broja studenata i grananje Univerziteta, dovelo je do neophodnosti stvaranja jedinstvenog tela koje će stvoriti nove kapacitete i koordinirati rad postojećih. Odluka doneta 1948. sprovedena je u delo 6. februara 1949. godine, svećanjem otvaranjem Studentske poliklinike u ulici Prote Mateje 29 i Uprave za zdravstvenu zaštitu studenata koja se brinula o higijeni, ishrani i zdravstvenom prosvetavanju studenata. Kako autor primećuje, povećanje kapaciteta Poliklinike i odmarališta, kao i zdravstvenog osoblja i opreme, u narednom periodu bio je konstantan proces koji je pratio rast broja studenata na Univerzitetu. Prema iznetim podacima, u drugoj polovini 50-ih godina Poliklinika je godišnje obavljala oko 200.000 pregleda.

Društveno-političke prilike dovodile su i do čestih promena u organizaciji institucije. Ona je početkom 60-ih godina postala ustanova sa samostalnim finansiranjem i u organizaciji rukovodila se načelima samoupravljanja. Broj zaposlenih je 60-ih prešao sto, a Poliklinika je osim pregleda i lečenja od tada intenzivirala rad na poboljšanju higijene, zdravstvene kulture, ali i savetovanju studenata o reproduktivnom zdravlju i kontracepciji. Drastično povećanje neželjenih trudnoća i abortusa su za Zavod predstavljali veliki izazov, a prema nekim izveštajima bili su i značajan pokazatelj o niskom nivou zdravstvene kulture mladih. Dalji rad ustanove bio je praćen promenom imena u Zavod za zdravstvenu zaštitu studenata i parnicom protiv direktora Čedomira Bjeľadinovića, koji je od osnivanja Poliklinike pa do penzionisanja 1973. rukovodio ovom institucijom. Naredni direktor Koviljka Lalić, ru-

kovodila je Zavodom sve do 1985. godine. Tokom njenog mandata došlo je do značajnih promena u radu, sprovedena je modernizacija, kao i kurs da glavna delatnost bude preventivni rad, epidemiološki i sanitarni razvoj, save-
tovanje i edukacija studenata. Kako autor ističe, osamdesete godine su bile vreme izazova, jer Zavod nije širio svoje kapacitete, a broj studenata u Beogradu koji su koristili usluge prešao je 90.000. Zbog toga je godišnje vršeno oko 1.2 miliona pregleda. Takvo stanje dovelo je do dugog čekanja na pregled i pada u kvalitetu pružanih usluga.

„Zdravstvena zaštita studenata na kraju 20. i početkom 21. veka 1992–2023.“ poslednje je hronološko poglavlje. Kroz nekoliko potpoglavlja autor je težio da prikaže teškoće sa kojima se Zavod susretao tokom devedesetih godina, da naglasi efekat koji su raspad države, ratovi, inflacija i sankcije imali na degradiranje opšteg zdravstvenog stanja studenata. Loša ishrana, pad kvaliteta smeštajnih kapaciteta u domovima kao i veliko siromaštvo su na takav trend direktno uticali. Poslednje potpoglavlje autor je posvetio radu institucije u 21. veku. Osnovna crta savremenog perioda je po njegovom mišljenju bila da se Zavod transformisao u modernu ustanovu koja na adekvatan način brine o zdravlju studenata Beogradskog univerziteta.

Veliki doprinos konačnom izgledu monografije dala je aktuelna direktorka Zavoda – Marija Obradović. Ona je zajedno sa svojim saradnicima omogućila čitaocu da se bliže upozna sa razvojem, radom i organizacijom institucije, ali i trenutnim zaposlenima koji se trude da održe zdravlje, ali i podignu svest studenata o važnosti očuvanja zdravlja. U poglavlju „Zdravstvena zaštita studenata iz ugla zaposlenih“, dat je između ostalog, i osvrt na širenje epidemijske infekcije KOVID-19 među studentskom populacijom i naporima koje je Zavod uložio kako bi se sprečilo dalje širenje.

Treba istaći da je monografija od prvorazrednog značaja za užu stručnu, kao i širu javnost, zbog činjenice da je njome osvetljena jedna važna sfera društvene istorije u Srbiji. Na njenim stranicama autor je pružio odgovore na skoro sva pitanja vezana za temu zdravstvene zaštite studenata Univerziteta u Beogradu, od nastanka pa do danas. Stil i jasnoća izlaganja su takvi da privlače i drže pažnju svakog čitaoca, ali ne utiču na naučni kvalitet. Na kraju, kako zdravstvena zaštita predstavlja samo jedan segment studentskog standarda, koje nije do-

voljno proučeno, a predstavlja važan segment za razumevanje mnogih društvenih procesa, izrazićemo svoja nadanja da će dr Dragomir Bondžić svoja buduća istraživanja usmeriti ka ostalim temama iz ovog spektra.

Nemanja Mitrović

Ranka Gašić, *ŽELEZNICA, DRŽAVA I GRAD: ISTORIJA IZGRADNJE BEOGRADSKOG ŽELEZNIČKOG ČVORA*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Arhipelag, 2022, 142.

Istoriografija je pokazala u kojoj meri je železnica ključna za razumevanje istorije 19. i 20. veka i veoma je teško naći sličnu temu, a da zadire u toliki broj suštinskih pitanja jednog društva i države. Upravo iz ovog razloga je teško pisati o železnici na sažet i pristupačan način. Knjiga Ranke Gašić *Železnica, država i grad. Izgradnja beogradskog železničkog čvora*, predstavlja efektan primer da je tako nešto moguće. Na svega 140 strana autorka je uspela da prikaže izuzetne uspone i padove koji su pratili izgradnju beogradskog železničkog čvora. Na pristupačan način ona je široj publici izložila vrlo vredan presek ovog važnog infrastrukturnog pitanja. Treba pomenuti da istoričarka Ranka Gašić već ima zavidno iskustvo u istraživanju tema modernizacije, istorije privrede i urbanizma. Ističe se posebno njena knjiga *Jugoslavenski Detroit: automobilska industrija u Kragujevcu 1953–1991*. U tom kontekstu treba posmatrati i njen najnoviji rad posvećen železnici, temi u kojoj se spajaju sva dosadašnja interesovanja autorke. Problem beogradskog železničkog čvora rastavljen je na sve svoje ključne dileme u sedam poglavlja. Na samom početku, autorka je iznela istorijat planiranja izvođenja beogradskog železničkog čvora. Već tada postaje jasno da ova knjiga nema pravu hronološku granicu. Naime, autorka se bavi istorijatom planova za izgradnju železničkog čvora od 1919. godine, pa sve do savremenog trenutka. Upravo, ovaj doseg do najnovijih promena u železničkom saobraćaju Beograda čini ovu knjigu veoma atraktivnom, ali i korisnom u posmatranju i oceni savremenih radikalnih promena kada je reč o Beogradu i železničkom saobraćaju.

U svih sedam poglavlja, koleginka Gašić prati nekoliko hronoloških celina. To je najpre period Kraljevine Srbije, zatim međuratno doba, okupacija u Drugom svetkom ratu, zatim period obnove. Kao posebna celina izdvajaju se